

КОНФЕСІЙНЕ ПРОТИСТОЯННЯ ПІД ЧАС ХМЕЛЬНИЧЧИНИ

До подій Визвольної війни під керівництвом Богдана Хмельницького зверталось чимало українських, російських, польських дослідників. Останнім часом різні аспекти війни досліджували В. Смолій, В. Степанков, Л. Гвоздик-Прицак, Н. Савчук, О. Апанович, Ф. Синин, Н. Яковенко та ін.

Релігійні гасла поруч із чинниками політичного характеру визначали “законність” та “незаконність” війн [1]. Не залишався поза увагою науковців й релігійний аспект Визвольної війни. М. Харішин вивчав відносини гетьмана з Українською православною церквою. Важливими є праці Л. Заборовського для вивчення політики Богдана Хмельницького у конфесійному питанні. [2]

Проте у науковій літературі досі тривають дискусії з приводу вагомості конфесійного чинника у Визвольній війні.

Історіографічна традиція, що бере початок з літопису Самовидця, полягає в тому, що “Початок и причина войны Хмельницкого ест едино от ляхов на православие гонение и козакам отягощение” [3]. Проте в літературі вже неодноразово відзначалося, що автор, коли доходить до конкретизації, веде мову виключно про утиски соціально-економічного характеру: “Тогда бо оным не хотячи, чего не звыкли были панщины робити, на службу замковую обернено, которих з листами и в городы до хандоженя коней старостове держали, в дворах грубу, тоест печи палити, псов хандожити, дворі замітати и до инших незносних діл приставляли...” [4]. Зауважимо, що “православіє” може вживатися як термін для визначення певної частини населення Речі Посполитої, а не як назва конфесії.

М. С. Грушевський зазначав, що “в дійсності в тім десятиліттю перед Хмельниччиною релігійне жите українське...було занадто далеко від тих напружень, які переживало давніше, і саме по собі ніяк не могло рушити нарід до повстання” [5]. І далі: “Незалежно від ріжних прикростей, які не залишали чинити їй ріжні ревнителі католицької віри, православна церква в східній Україні, на Подніпров’ю, далеко не чула себе безпомічною або придавленою... Навпаки, вона повна була енергії і найкращих надій під рукою свого невис-

пущого митрополита, котрого правління займає майже цілу перед-революційну добу” [6].

Досить стале становище православної церкви відзначав й О. Оглоблін: “... складність і суперечливість українського церковно-релігійного процесу... спричинилася до великого відродження Української Церкви й духовного розвитку нації... [7]. Він відзначає грандіозний проект утворення українського патріархату, поєднаний з ідеєю відродження єдиної Вселенської Християнської Церкви під зверхністю Папи, хай нездійснений, утворення Києво-Могилянської Колегії, богословсько-наукові праці і зауважує, що “Українська Церква в середині XVII ст. далеко вже переросла ті державно-політичні рамки, в яких її тримало чуже й чужовірне державне панування”[8].

Сучасні дослідники В. Смолій та В. Степанков зауважують, що “документи гетьмана промовляють, що, на відміну від багатьох тогочасних європейських політиків, він не був релігійним фанатиком. Послідовно відстоюючи інтереси православ’я, він визнавав право на існування католицизму й уніатства”. [9]

“Війни середини XVII ст., — зазначає Н. Яковенко, — подають істориком безліч доказів того, наскільки мало важив фактор конфесійної належності вояка, коли йшлося про можливість отримати здобич — або в самому храмі, або пограбувавши людей Церкви. Грабунки нерідко супроводжувалися профануванням святинь, у тому числі власної конфесії, що могло символізувати утвердження над противником, якого з цієї святині вибито” [10].

Певне уявлення про значущість конфесійного чинника подають універсали Богдана Хмельницького. Серед усіх надрукованих універсалів досить велика кількість присвячена релігійним питанням. Серед останніх: 1) універсали, що регулюють стосунки з православною церквою [А] документи, що скаржаться на утиски православ’я; б) універсали, що забороняють “робити шкоду” церковним осередкам”; в) універсали — “надання” земель та пільг]; 2) універсали, що відзначають ставлення до Уніатської Церкви; 3) універсали, що відзначають ставлення до Католицької Церкви.

Документів, які скаржаться на утиски православ’я “от ляхов” виявляється зовсім небагато.

У “Наказі Богдана Хмельницького послам від Запорозького Вій-

ська до Владислава IV (1648 р.)”, зокрема зауважується: “Щодо нашого духовенства давньої грецької віри, то дуже просимо його не чіпати і ті святі церкви, які у Любліні, Красному Ставу, Сокалі та інших містах силою були унією поневолені, при давніх вільностях залишити”. [11]

У “Вимогах Запорозького Війська до Яна Казмира і польського уряду про умови замирення” від 1649 р. зазначається: “Просимо, щоб київський воєвода був з руського народу, додержувався грецького закону, щоб не переслідував церкви божої, як теперішній, який викидає з замку церкву і не дозволяє будувати”. [12].

Втретє про утиски православ'я з боку Речі Посполитої, католиків згадується вже у 1654 р. у “Проханні Богдана Хмельницького до Олексія Михайловича про підтвердження прав і привілеїв українського народу”: “Прежъ сего от королей полских никакова гонения на вѣру и на волности наши не было..., а ныне за наступанье на волности наши, понуждены есмы его царскому величеству под крепкую и высокую руку податца...” [13].

Наступна група універсалів, що регулюють стосунки з Православною Церквою, забороняє “робити шкоду” церковним осередкам. Підкреслимо, що звертається гетьман до православних козаків.

Так “Універсал Богдана Хмельницького про недоторканість майна Прилуцького Густинського Троїцького монастиря” (1648 р.) зазначає: “... намъ жалосне ся ускаржали гднове монастыря Густиньского на нѣкоторых свояволниковъ которие, запомневши боязни Божое, важатся имъ кривду чинит в добрах их. В том такового каждого сурове напомнимаем, абы ся от того погамовавши, оних отцов при которых мы кривде стоимо, занехавши при впокоинном житъя их зоставляли, кгда бы ж те, якии был противнии напомниманню нашему и важился на них самих и на добра их наступоват злецилихмо, тое Ивану Меличенку, полковнику прелуцькому, абы их, яко неприятелей громил и забиял, иначеи не чинячи”. [14.]

Цю ж тему продовжують “Універсал Богдана Хмельницького прилуцьким сотникові і отаманові про покарання учасників нападу на Прилуцький Густинський Троїцький монастир на чолі з Костем Капенком та Карпом Лихим” (1648): “...з купою немалою зпустошили чернцовъ окрутне мордовавши, збили, а иных людеи, ктиторов мѣсца того святого насмерть позабивали, речи и спряты цер-

ковные квалтовне пошарпали...” [15] та Універсал Богдана Хмельницького миргородському і прилуцькому полковникам про покарання козаків, які втручаються у церковні справи та зневажають священників: “Смьют и важатся не тилко в справи духовніе церковніе втручати але и самих тыхъ священниковъ, духовных отцов своих не тилко зневажати, але и здоровья іх позбавляти...” [16]

Загальна кількість подібних Універсалів — 13. Хмельницький забороняє козакам завдавати шкоди Київському Михайлівському Золотоверхому монастирю, Лубенському Мгарському монастирю, Максаківському Спасо-Преображенському монастирю та інші..

З приводу означеної групи документів Н. Яковенко зауважує: “Окремою, досі дразливою з погляду “національної історії” проблемою залишається пограбування козаками церковних осередків. Згідно з парадигмою “національної історії”, козак був головним захисником православної віри, тож українським історикам досі доводиться соромливо відводити очі від епізодів плундрування храмів чи збиткування над священниками. Тимчасом цей непривабливий бік козацьких воєн повністю втратить своє “козакофобське” навантаження, коли ми поставимо його в ширший контекст “жовнірської війни”, тобто тих вельми поверхових релігійних навичок, якими задовольнявся професійний “рицарський люд”. До цього додавалося зневажливе ставлення до священнослужителів узагалі, на докази чого натрапляємо в багатьох жовнірських щоденниках і з чим уповні солідаризуються козаки, бо й на їхню думку, як скаже чигиринський полковник Федір Вишняк, і wasi xieza, і nasi pori — wszyscy kurwy synowie.

З іншого боку, церковні матеріальні цінності були такою самою “здобиччю”, як і все інше, відтак у цій якості втрачали сакральну недоторканість [17].

Наступна група джерел, що стосуються Православної Церкви, це Універсали — “надання”. Гетьман надає церковним осередкам земельні маєтки, пільги та привілеї. Наприклад:

“Універсал Богдана Хмельницького про підтвердження прав Прилуцького Густинського Троїцького монастиря на його володіння і про заборону записувати в козаки монастирських підданих”. [18]; Наказ Богдана Хмельницького михайлівським сотникові та війтові про заборону будь-кому, крім ченців Київського Пустинно-

го Микільського монастиря перевозити човнами через Рось. [19]; Наказ Богдана Хмельницького ковалинським і дівичлинським козакам давати Київському Пустинному Микільському монастиреві десятину, покотельщину та очкове [20] тощо. Загалом таких універсалів 54.

Дослідники Хмельниччини неодноразово зазначали опікування Богданом Хмельницьким справами Православної Церкви, у тому числі надання їй маєтків, пильг та привілеїв, чого не можна заперечити. Проте здається доцільним відзначити розподіл означеної групи документів по роках. У 1648 році їх 3, 1649 — 2, 1650 — 2, 1651 — 5, 1652 — 2, 1653 — 2, 1654 — 9, 1655 — 11, 1656 — 14, 1657 — 4. Більшість пильг Православній Церкві, таким чином, Богдан Хмельницький надавав після укладення українсько-московського договору 1654 р.

Група документів Б. Хмельницького, що торкається Уніатської Церкви невелика, але досить яскрава. Ставлення до Унії відображено у “Проекті угоди Богдана Хмельницького з польськими комісарами”: “Щоб унія була скасована і залишалася релігія лише двох законів, як її самі називають: католицька римська і давня грецька” [21]. Продовжують тему “Вимоги Запорозького Війська до Яна Казимира і польського уряду про умови замирення”: “Насамперед просимо, щоб неволя, гірше турецької, якої зазнав наш руський народ, що додержується старовинної грецької віри, від унії була скасована, тобто щоб як з давніх часів, так і тепер вся старовинна Русь додержувалася грецького закону. Щоб при руському народі скрізь у Короні і Литві залишалися владцтва і всі церкви. Назви унії щоб не було, а тільки римський і грецький закони, так як з’єдналася Русь з Полщею. А ті, що бажають додержуватися грецького закону, нехай залишаються на Русі, повернувши, що кому належить. Коли залишиться лише два закони, римський і грецький, як було раніше, тоді унія не турбуватиме наш християнський народ, братів наших, і без неї ми дійсно у згоді житимемо”. [22] та “Вимоги Запорозького Війська, передані Яну Казимиру”: “Унія, як постійна причина пригноблення руського народу і труднощів Речі Посполитої, повинна бути скасована і в Короні і у Великому князівстві Литовському.

Київський митрополит за стародавнім звичаєм повинен брати

посвячення від константинопольського патріарха і підлягати йому з усім руським духовенством на вічні часи.

Всі церкви і церковні маєтки, фундації, руські надання, несправедливо забрані і відсуджені уніатам, повинні бути відібрані від уніатського духовенства і світських руської віри та інших людей в Короні і у Великому князівстві Литовському, делегованим для цього полковником Війська Запорозького і передані духовенству грецької релігії. А якщо уніати, духовенство римського обряду, студенти або урядники, трибуналісти як у Короні, так і у Великому князівстві Литовському їх будуть відстоювати, тоді їх вважати за порушників загального спокою і ворогів вітчизни. А на відібрані церкви і церковні маєтки повинні бути надані привілеї тим особам, які ніколи не були в унії. Руське духовенство повинно користуватися всіми вільностями. Так само як духовенство римської віри. По всій Короні польській та Литві богослужіння відправляти публічно, а не потай: похорони й інші церковні обряди, як там, де перебуває й. к. м. так і по інших великих містах відправляти спокійно. Руська церква повинна бути в Кракові, Варшаві, Любліні та інших містах, не виключаючи тих, в яких була раніше” [23].

“Унія від давніх часів. — продовжує “Інструкція до пресвітлого Сенату і посольського кола, які зібралися на варшавському сеймі 1649 від й. к. м. і Речі Посполитої Війська Запорозького”, — викликає між нами колотнечу і призводить до заворушень на Батьківщині — її не раз ганив легат, присланий св. отцем папою (як видно з декрету), а також св. п. Король й. м. п. н. м., хотів був показати свою милостиву панську ласку і унію приборкати. Тому що до цього часу триває колотнеча, можна їх отців уніатів залишити, як є тепер тільки, щоб православні церкви, кафедри, які недавно позабирали фундації, надані православними фундаторами нашому православному духовенству, як у Короні Польській, так і у Великому князівстві Литовському, були повернуті згідно з обіцянкою й. к. м.” [24]

Про скасування унії йде мова й у “Наказі Богдана Хмельницького від Запорозького Війська до короля Яна Казимира”: “Щодо унії, то питання про неї відкладено. Пани уніати в Короні і у Литовському Великому князівстві, хоча про це сказано в дипломі, не хочуть від всього відступитися, наказ в. к. м. і Речі Посполитої

нехтують і з своєї давньої упертості не хочуть залишити маєтків духовних установ, які здавна належать православним церквам як надані фундації.

А саме наші послі насамперед мають просити, щоб унія, згідно з даним і підтвердженням словом в. к. м. була скасована, щоб розв'язання цього питання не відкладалося на інший рік, на наступні сейми, і для згоди всього християнства кафедри, фундації, надані предками в. к. м. монастирям і церквам зараз же повернено нашому православному духовенству”. [25]

Універсал Богдана Хмельницького про підтвердження прав шляхти Пінського повіту навіть дорівнює унії до секти: “Однак постановляємо взаємно викорінювати секти і унію, як причини великого лиха...” [26]

Таким чином, усі документи, що стосуються греко-католицької (уніатської) церкви, спрямовані на повне її скасування й винищення. Тексти універсалів ще раз підкреслюють існування конфесійної конфронтації саме в межах українського етносу.

Остання з виокремлених груп документів стосується Католицької Церкви.

М. Грушевський зазначав, що “православні, виступаючи з цілою силою проти унії, підчеркували більше поважанне своє до католицької церкви, як старої, організованої, опертої на традиціях, ніж до уніатського новотвору” [27].

Так зустрічаються лише два універсали, які передають Православній Церкві маєтки бернардинців (“Універсал Богдана Хмельницького про надання Лубенському Мгарському монастиреві сіножатей лубенських бернардинів” [28]; “Універсал Богдана Хмельницького про підтвердження прав Лубенського Мгарського монастиря на володіння маєтностями, що раніше належали бернардинцям” [29]) та один документ, що забороняє ченцям відправляти церковні таїнства будь-де, крім замкового костьолу (“Умови мирного договору Богдана Хмельницького з Річчю Посполитою, викладені в його листі до короля Яна Казимира: “Щоб ніхто з ченців, що мешкають в Києві чи в будь-якому іншому місті за лінією, не намагався відправляти церковні таїнства, не дозволяється їм це робити ніде, тільки в самому Києві у замковому костьолі” [30]).

У “Вимогах Запорозького Війська до Яна Казимира і польського

уряду про умови замирення” зауважується: “А їх м-ті ксьондзи-владики, які бажають і далі додержуватися римського закону, нехай здорові залишаються, віддавши Русі всі соборні руські церкви і стародавні фундації.

У тому ж Києві нехай залишаються всі монастирі і костьоли, але щоб ніколи тут не було тих отців єзуїтів, яких на злість руським школам посадив й. м. п. короївський воєвода, що привело до великої колотнечі” [31].

Найбільш повно визначає ставлення до католицької церкви Універсал Богдана Хмельницького про підтвердження прав шляхти Пінського повіту: “...А щодо обрядів римської віри, з якою вони приєднуються до нас, то ми всі — Військо Запорозьке і наші нащадки не перешкоджатимемо їм і не примушуватиме жодного з них силою до православної грецької віри. Ми також не повинні знищувати і скасовувати давніх і нових фондів на костьоли, якщо вони утворилися не в здирства церковних маєтностей і покривдження убогих православних. ...Богослужіння, проведення звичайних процесів, вільне навчання шляхетських дітей, всяку пошану римського духовенства ми і нащадки наші з Військом Запорозьким клянемося... залишити їм.”[32]

Отже, ставлення до Католицької Церкви є значно більш толерантним, ніж до Уніатської. Підсумовуючи, можна стверджувати, що “отляхов на православіє гоненіє” не займає багато місця між документами гетьмана, а отже не може вважатися серед головних причин Визвольної війни.

Досить велика кількість універсалів, у яких гетьман забороняє козакам робити шкоду церковним осередкам, свідчить про незначущість конфесійної належності для професійного вояка (у тому числі козака), коли є можливість отримати здобич.

Головна частина універсалів, що надають земельні маєтки та привілеї православної церкві, належить до 1654 — 1656 рр., тобто робилося це вже під “захистом” московського війська.

Головна конфронтація, судячи у тому числі з універсалів, відзначається, не між католиками й православними, а між уніатами й православними, ставлення до римо-католицької церкви є досить толерантним.

Література:

1. Плохий С. Н. Папство и Украина. — К.: Вища школа, 1989. — С. 159.
2. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. — К.: Альтернативи, 2003. — С. 40-46.
3. Літопис Самовидця. — К.: Наукова думка, 1971. — С. 45.
4. Там само.
5. Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. XVIII. — К.: Наукова думка, 1995. — С. 83.
6. Там само — С. 88.
7. Оглоблин О. Думки про Хмельниччину. — Н'ю-Йорк, 1957. — С. 16.
8. Там само. — С. 19.
9. Смолій В., Степанков В... — С. 10.
10. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI — XVII ст. — К.: Критика, 2002. — С. 207.
11. Універсали Богдана Хмельницького 1648 — 1657. — К.: Альтернативи, 1998. — С. 66.
12. Універсали... — С. 51-52.
13. Універсали... — С. 66.
14. Універсали... — С. 77.
15. Універсали... — С. 78.
16. Універсали... — С. 88.
17. Яковенко Н. Паралельний світ... — С. 206-207.
18. Універсали... — С. 77.
19. Універсали... — С. 110.
20. Універсали... — С. 127.
21. Універсали... — С. 47.
22. Універсали... — С. 51-52.
23. Універсали... — С. 55.
24. Універсали... — С. 98.
25. Універсали... — С. 102.
26. Універсали... — С. 234.
27. Грушевський М. С. Вказ. тв. — С. 101.
28. Універсали... — С. 217.
29. Універсали... — С. 237.
30. Універсали... — С. 59.
31. Універсали... — С. 51-52.
32. Універсали... — С. 234.